

พระสงฆ์กับการสร้างสรรค์ศิลปะในสมัยพุทธกาล

The Sangha and Arts Creation in Buddha's Time.

ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ

Asst.Prof.Dr.Sutep Promlert

ภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

พระพุทธศาสนายกย่องศิลปะว่าเป็นอุดมมงคลของชีวิต การเรียนศิลปะของพระสงฆ์ เช่น ศิลปะการเย็บผ้าจีวร การปฏิสังขรณ์วัดวาอารามที่ชำรุด เป็นสิ่งจำเป็น การเรียนศิลปะเหล่านี้ไม่ถือว่าเป็นการเรียนติรัจฉานวิชา พระสงฆ์จึงต้องดูแลและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามที่ชำรุด ผู้ที่ไม่ทำต้องอาบัติทุกกฏ พระสงฆ์จึงควรมีบทบาทในการสร้างสรรค์งานศิลปะทั้งด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม การสอนศิลปะการก่อสร้างที่เรียกว่า นวกรรมแก่คฤหัสถ์เป็นหน้าที่อย่างหนึ่งของพระสงฆ์

คำสำคัญ: พุทธศิลปะ, หน้าที่ของพระสงฆ์, การสร้างสรรค์, สมัยพุทธกาล

Abstract

The Buddhism praises the arts to be abound auspice in life. The study of the Arts of monks, such as, embroidery the yellow robe, to renovate the old temple, is the necessity. These arts are not the study tending to be an obstacle on the way to Nibbana (tiracchana-vija). Hence, the Buddhist monks must preserve and renovate the old temple. On the other hand, if not, it is an offence of wrongdoing (Dukkata- Apatti). The monks, then, should be pay role to create the arts including fine arts, sculpture, and the architecture. Beside, arts' teaching of monks called the Navakammika (Construction) to the householder is primary duty too.

Keywords : Buddhist Arts, Duty of the Buddhist monks, Creation, Buddha's time

บทนำ

พุทธศาสนิกชนโดยทั่วไปมีความเข้าใจว่า การสร้างสรรค์ศิลปะไม่ใช่กิจของพระสงฆ์ เป็นเรื่องของชาวบ้านทั่วไปเท่านั้น และมีคนจำนวนมากเห็นว่าการเรียนศิลปะจัดเป็นตรีจฉานวิชา ดูเหมือนว่าพระสงฆ์ไทยในปัจจุบันก็มีความเห็นเช่นนี้ พระสงฆ์จำนวนมากจึงไม่สนใจในการศึกษาศิลปะเพื่อการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ขาดความรู้ด้านการอนุรักษ์และการทำงานศิลปะวัฒนธรรม ทั้งๆ ที่ศิลปะส่วนมากนั้นปรากฏอยู่ในวัดที่มีพระสงฆ์นั้นเองเป็นผู้มีหน้าที่ในการดูแลรักษา มีชาวที่พระสงฆ์ขาดความเข้าใจและทำลายศิลปะวัฒนธรรมอยู่บ่อยครั้ง ความเข้าใจดังกล่าวทำให้พระสงฆ์มิได้ทำหน้าที่ด้านการทำนุบำรุงศิลปะวัฒนธรรม บทความนี้ต้องการชี้ให้เห็นความสำคัญของศิลปะในสมัยพุทธกาล วิเคราะห์การเรียนศิลปะของพระสงฆ์ว่าเป็นตรีจฉานวิชาหรือไม่ พระสงฆ์กับการสร้างสรรค์งานศิลปะทั้งด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม และพระสงฆ์กับหน้าที่สอนศิลปะการก่อสร้าง (นวกกรรม) แก่คฤหัสถ์

นิยามคำว่า ศิลปะ

คำว่า ศิลปะ (art) ตรงกับรูปศัพท์ภาษาบาลีว่า ลีปฺป หมายถึง การงานอันบุคคลควรศึกษา ในคัมภีร์พระวินัยปิฎก หมายถึง วิชาการช่าง งานหัตถกรรมหรืองานฝีมือ เช่น วิชาการช่างหม้อ วิชาการช่างหูก^๑ วิชาการช่างที่นำมาใช้ในการสร้างสรรค์งานศิลปะในพระพุทธศาสนา เรียกว่า พุทธศิลป์ ซึ่งในบทความนี้หมายถึง ศิลปะที่สร้างขึ้นเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายไว้ว่า ศิลปะ หมายถึง ฝีมือ, ฝีมือทางการช่าง, การทำให้วัตถุพิศดาร เช่น เขาทำดอกไม้ประดิษฐ์ประดับอย่างมีศิลปะ ผู้หญิงสมัยนี้มีศิลปะในการแต่งตัว รูปสลักวินัสเป็นรูปศิลป์; การแสดงออกซึ่งอารมณ์สะท้อนใจให้ประจักษ์ด้วยสื่อต่างๆ อย่างเสียง เส้น สี ผิว รูปทรง เป็นต้น เช่น ศิลปะการดนตรี ศิลปะการวาดภาพ ศิลปะการละคร^๒

ประเภทของศิลปะในสมัยพุทธกาล

การแบ่งศิลปะในสมัยพุทธกาลแบ่งออกเป็นหลายประเภท คือ ๑) แบ่งตามระดับชั้นของศิลปะ ๒) แบ่งตามวัตถุประสงค์ของศิลปะ ๓) แบ่งตามประเภทของศิลปินผู้สร้างสรรค์ศิลปะ ดังนี้

^๑ วิมทา. (ไทย) ๒/๑๕/๒๐๓.

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๐๑.

๑) ในพระวินัยปิฎกแบ่งศิลปะตามระดับชั้นของศิลปะออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) ศิลปะชั้นต่ำ ได้แก่ วิชาช่างจักสานหรือช่างไม้้อ วิชาช่างหม้อ วิชาช่างหูกหรือช่างทอ วิชาช่างหนัง วิชาช่างกลบหรือช่างตัดผม โดยความหมายอย่างกว้างหมายถึง ศิลปวิทยาที่เขาเหยียดหยัน เหยียดหยามเกลียดชัง ดูหมิ่น ไม่นับถือกันในห้องถื่นต่างๆ (๒) ศิลปะชั้นสูง ได้แก่ วิชาการเขียน (เลข) วิชาคำนวณ (มูท) วิชาการนับ (คณนา) หรือโดยความหมายอย่างกว้าง หมายถึง ศิลปวิทยาที่เขาไม่เหยียดหยัน ไม่เหยียดหยาม ไม่เกลียดชัง ไม่ดูหมิ่น เป็นที่นับถือกันในห้องถื่นนั้น ๆ^๗

คำว่า ศิลปะ มักใช้กับคำว่า วิทยาหรือวิชา อรรถกถาลักขณสูตรอธิบายศิลปะกับวิทยาต่างกัน คือ ศิลปะมี ๒ อย่าง ได้แก่ ศิลปะอย่างต่ำและศิลปะอย่างสูง ซึ่งเป็นงานฝีมือเหมือนในพระวินัยปิฎก ส่วนวิทยาหรือวิชา หมายถึง ความรู้ (คาถาอาคม) มีวิชาหมองู เป็นต้น

๒) การจัดประเภทของศิลปะตามวัตถุประสงค์ของศิลปะ แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ (๑) ศิลปะเพื่อป้องกันชีพ ได้แก่ ศิลปะที่ใช้ป้องกันภัยอันตรายต่างๆ เช่น การสวดพระปริตรป้องกันยักษ์ ป้องกันนาค (งู) (๒) ศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพ เช่น การเรียนวิชาการนับคะแนน การคำนวณ การนับจำนวน การไถ การค้าขาย การเลี้ยงโค การยิงธนู การรับราชการ

๓) การแบ่งศิลปะตามประเภทของศิลปินผู้สร้างสรรค์ศิลปะตามแนวอรรถกถามงคลสูตร แบ่งเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ (๑) ศิลปะของคฤหัสถ์ (อาคาริกสิปปะ) เช่น ศิลปะของช่างมณี ศิลปะของช่างทอง เป็นศิลปะที่เว้นจากการทำร้ายสัตว์อื่น เว้นจากอกุศล จัดเป็นมงคลเพราะก่อให้เกิดประโยชน์ในโลกนี้ (๒) ศิลปะของบรรพชิต (อนาคาริกสิปปะ) เช่น การทำสมณบริวาร การกะ การเย็บจีวร รวมทั้งศิลปะที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตอื่นๆ เช่น การก่อสร้างวิหาร

ความสำคัญของศิลปะ

ศิลปะมีความสำคัญในหลายฐานะ ในบทความนี้จะกล่าวเพียงบางประการที่สะท้อนถึงความสำคัญของศิลปะในชีวิตของมนุษย์ตั้งแต่วัยแรกเริ่ม การเลี้ยงชีพในวัยกลางคน และความสำเร็จของชีวิต โดยจะกล่าวถึงความสำคัญของศิลปะใน ๓ ประเด็น คือ ๑) ศิลปะในฐานะหน้าที่ของมนุษย์ ๒) ศิลปะในฐานะเครื่องมือเลี้ยงชีพ ๓) ศิลปะในฐานะอุดมมงคลของชีวิต

๑) ศิลปะในฐานะหน้าที่ของมนุษย์

ศิลปวิทยาเป็นหน้าที่สำคัญของบุคคล ๒ ประเภท คือ มารดาบิดากับอาจารย์

^๗ วิ.มหา. (ไทย) ๒/๑๕/๒๐๓

ในหลักคำสอนเรื่องทศ ๖ มารดาบิดาซึ่งเป็นจุดเชื่อมชีวิตของบุตรและจัดเป็นทิศเบื้องหน้า มีหน้าที่ ๕ ประการ คือ ๑) ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว ๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา ๔) ทากรรมหรือสามีที่เหมาะสมให้ ๕) มอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาอันสมควร^๔

ส่วนอาจารย์ซึ่งจัดเป็นทิศเบื้องขวาก็มีหน้าที่ ๕ ประการ กล่าวเฉพาะที่เกี่ยวกับศิลปะมี ๒ ประการ คือ บอกความรู้ในศิลปวิทยาทุกอย่างด้วยดี และป้องกันศิษย์ในทิศทั้งหลาย คำว่า ป้องกันในทิศทั้งหลาย หมายถึง ศิษย์สามารถใช้ศิลปะเลี้ยงชีวิตรอดได้ในทุกสถาน เพราะอาศัยศิลปะของอาจารย์ ซึ่งศิษย์ก็ต้องทำหน้าที่สำคัญคือ เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ เมื่อพระพุทธเจ้ายังเป็นพระโพธิสัตว์ พระองค์เคยเกิดเป็นมนุษย์ในชาติก่อนก็ได้ตั้งใจสอนศิลปะ วิชา จรรยา หรือกรรม โดยตั้งใจให้คนทั้งหลายรู้เร็ว สำเร็จเร็ว ไม่ลำบากนาน ด้วยผลกรรมนั้น จึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์และได้มหาบุรุษลักษณะคือ มีพระขงษ์ เรียวดั่งแข้งเนื้อทราย^๕ จะเห็นได้ว่า ศิลปะ ถูกกำหนดให้เป็นหน้าที่โดยตรงของบิดามารดาและอาจารย์ พระพุทธศาสนาตระหนักถึงความสำคัญของครูสอนศิลปะมาก จึงมีการกำหนดธรรมเนียมสำหรับอุบาสก อุบาสิกาว่า อุบาสกอุบาสิกาผู้ถือไตรสรณคมน์แล้ว หากไหว้เศียรถึงถือว่าไตรสรณคมน์ขาด แต่ไหว้เศียรถึงผู้เคยเป็นอาจารย์สอนศิลปะมาก่อนไม่ถือว่าไตรสรณคมน์ขาด

ดังนั้น ศิลปะจึงเป็นหน้าที่ของมนุษย์ เป็นเครื่องมือสำคัญของสถาบันทางสังคม ๒ สถาบันหลัก คือ สถาบันครอบครัวและสถาบันการศึกษา

๒) ศิลปะในฐานะเครื่องมือเลี้ยงชีพ

ศิลปวิทยาคือเป็นชุมทรัพย์ติดตัวของมนุษย์ ทำให้มนุษย์พึ่งตนเองได้ จัดเป็นชุมทรัพย์อย่างหนึ่งใน ๔ ประเภทคือ (๑) ถาวร คือ ชุมทรัพย์ถาวร เช่น ที่ดิน ที่นา ที่สวน เงินและทอง (๒) ชงคมะ คือ ชุมทรัพย์ที่เคลื่อนที่ได้ เช่น ทาสชาย ทาสหญิง ช้าง ม้า โค กระบือ แกะ ไก่ สุกร (๓) อังคสมะ คือ ชุมทรัพย์ติดตัว เช่น วิชาความรู้ ศิลปวิทยา (๔) อนุกามิกะ คือ ชุมทรัพย์ติดตามตัว ได้แก่ บุญกุศล ทาน การรักษาศีล การเจริญภาวนา^๖ ศิลปวิทยาซึ่งจัดเป็นชุมทรัพย์ประเภทที่ ๓ นั้น ปัจจุบันนิยมเรียกว่า “ทรัพย์สินทางปัญญา”

ศิลปวิทยาอันเป็นที่นิยมเรียนกันในสมัยพุทธกาล คือ ศิลปวิทยา ๑๘ ประการ ได้แก่ (๑) สุติ วิชาฟังเสียงคน/สัตว์ รู้ว่าดี/ร้าย (๒) สัมมติ วิชาเข้าใจในกฎธรรมนิยม (๓) สังขยา วิชาคำนวณ (๔) โยคยันตร์ วิชาการช่าง (๕) นีติ วิชาแบบแผนราชการ (๖) วิเสสิกา วิชาการค้า (๗) คันธัพพา

^๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๓.

^๕ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๑๔/๑๗๔.

^๖ ชู.ช. (ไทย) ๑/๑/๓๐๗, มมร.

วิชานาฏศิลป์ (๘) คณิกา วิชากายบริหาร (๙) ธนุพเพธา วิชายิงธนู (๑๐) ปุราณา วิชาโบราณคดี (๑๑) ดิกิจฉา วิชาการแพทย์ (๑๒) อิติหาสา วิชาตำนาน/ประวัติศาสตร์ (๑๓) โชติ วิชาดาราศาสตร์ (๑๔) มายา วิชาตำราพิชัยสงคราม (๑๕) ฉันทสา วิชาการประพันธ์ (๑๖) เกตุ วิชาพุด (๑๗) มันทา วิชารำยมนตร์ (๑๘) สัททา วิชาไวยากรณ์^๗

การเรียนเกี่ยวกับศิลปะนั้น ถ้าผู้เรียนได้เรียนศิลปะจบแล้ว ยังไม่ได้ฝึกฝีมือท่านเรียกว่า ลิกชิตะ (ผู้ศึกษาศิลปะ) ผู้ที่ฝึกฝนการใช้ศิลปะแล้ว เรียกว่า กตหัตถะ (ผ่านการฝึกฝีมือ ผ่านการฝึกภาคปฏิบัติ) ผู้ที่เคยนำศิลปะออกแสดง เช่น แสดงในราชสำนัก เรียกว่า กตฺปาสนะ (จัดนิทรรศการ แสดงศิลปะ ระดับชาติหรือนานาชาติ) เช่น เจ้าชายสิทธัตถะทรงแสดงการยกสหัสสภามณูท่ามกลางที่ประชุม เจ้าศากยะ เจ้าชายสิทธัตถะจึงทรงดำรงอยู่ในฐานะเป็นศิลปินผู้หนึ่ง เพราะทรงเรียนจบศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการ ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ แม้เด็กกำพร้าบิดามารดาอย่างหมอชิวโกมารภจได้เป็นแพทย์ ประจำราชสำนักของพระเจ้าพิมพิสารและเป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระพุทธเจ้าก็เพราะศิลปะ พระอรธกถาจารย์จึงได้ยกย่องศิลปินว่า “ในบรรดานรชนนี้ ศิลปินถือว่าเป็นคนขยัน มีความเพียรมาก เพราะอาจารย์ศิลปะไม่คิดถึงความลำบากกายของตน สร้างสรรค์ศิลปะสวยงามดีด้วยกำลังความเพียร และถือว่าเป็นปัญญาชน เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า นรวิร -คนมีความเพียร”^๘

การเรียนศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพ จึงเป็นการศึกษาที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในสังคมอินเดียร่วมสมัย พระพุทธเจ้า ในสามัญญผลสูตร พระเจ้าอชาตศัตรูได้ทูลถามพระพุทธเจ้าถึงประโยชน์ของการบวช เปรียบเทียบกับการประกอบศิลปะเลี้ยงชีพ เพราะทรงเห็นว่า การอาศัยศิลปะเลี้ยงชีพมีผลเป็นที่ ประจักษ์ชัดเจนกว่าการบวช พระพุทธเจ้าก็ทรงเปรียบเทียบให้ทรงเข้าพระทัย บางครั้ง พระพุทธเจ้า ก็ทรงนำเอาข้อประพจน์ดีๆ ของนักเรียนศิลปะมาใช้ในการบัญญัติพระวินัย เช่น ครั้งหนึ่ง ภิกษุฉัพพัคคีย์ เดินสวมรองเท้า พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงสวมรองเท้า พระองค์ตรัสว่า “อันคฤหัสถ์ชื่อเหล่านี้มุ่งห่ม ผ้าขวยยังมีความเคารพ มีความยำเกรง มีความประพจน์เสมอภาค ในอาจารย์ทั้งหลาย เพราะเหตุแห่ง ศิลปะซึ่งเป็นเครื่องเลี้ยงชีพอยู่ ตุก่อนภิกษุทั้งหลายพึงงามในธรรมวินัยนี้เป็นแน่ ถ้าพวกเขาบวชใน ธรรมวินัยอันเรากล่าวดีแล้วอย่างนี้ จะพึงมีความเคารพ มีความยำเกรง มีความประพจน์เสมอภาค อยู่ในอาจารย์ ในภิกษุปุณอาจารย์ ในอุปัชฌายะ ในภิกษุปุณอุปัชฌายะ” แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท

^๗ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, หน้า ๑๑๐๒.

^๘ ขุ.วิ. (ไทย) ๒/๑/๕๓๐, มมร.

ห้ามมิให้ศิษย์เดินสวมรองเท้า ถ้าอุปัชฌาย์อาจารย์เดินไม่สวมรองเท้า บางสิกขาบททรงบัญญัติห้ามมิให้พูดเปรยกระทบกระทั่งโดยอ้างถึงศิลปะทั้งศิลปะทรมานหรืออุกฤษฏ์ เช่น พูดว่า มีภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ บางพวกมีวิชาการช่างจักสาน บางพวกมีวิชาการช่างหม้อ ทรงปรับอาบัติทุกกฏ ทุก ๆ คำพูด

ในราชาธิปไตยสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ขานุสโสณิพราหมณ์ว่า ศิลปะเป็นเครื่องมือสร้างความมั่นใจแก่คฤหัสถ์ ดังความว่า “คฤหบดีทั้งหลาย ย่อมประสงค์โภคทรัพย์ นิยมปัญญา มั่นใจในศิลปะ ต้องการการทำงาน มีการทำงานที่สำเร็จแล้วเป็นที่สุด” ดังนั้น ตามพุทธทรรศนะ ศิลปะจึงเป็นที่พึงของคฤหัสถ์ เป็นเครื่องมือสร้างความมั่นใจแก่ชีวิตคฤหัสถ์ เพราะมีผลต่อการทำงาน มีผลต่อความสำเร็จของชีวิต

เนื่องจากศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพนี้เป็นไปเพื่อตอบสนองความใคร่ ความต้องการ จัดเป็นศิลปะเพื่อรับใช้ระบบกามคุณ เป็นศิลปะที่ทำให้มนุษย์ผู้เสพศิลปะตกเป็นทาสแห่งกาม พระพุทธเจ้าไม่ทรงสรรเสริญเพราะเป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์และเพิ่มความทุกข์หนักยิ่งขึ้น ดังปรากฏความในมหาทุกขกัณฑ์สูตรว่า “กุลบุตรในโลกนี้เลี้ยงชีวิตด้วยการมีศิลปะใด คือ ด้วยการนับคะแนน การคำนวณ การนับจำนวน การไถ การค้าขาย การเลี้ยงโค การยิงธนู การรับราชการ หรือด้วยศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง อดทนต่อความหนาว อดทนต่อความร้อน เตือดร้อนเพราะสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน (และ) ตายเพราะความหิวกระหาย แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า เป็นโทษแห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั่นแล”

อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนาก็มีทัศนะว่า “ขึ้นชื่อว่าศิลปะแม้ชนิดใดชนิดหนึ่งก็สามารถให้สำเร็จประโยชน์ได้โดยแท้”^๙ ดังนั้น สำหรับคฤหัสถ์ พระพุทธศาสนาจึงสนับสนุนแม้กระทั่งศิลปะการฟ้อนรำของชาวบ้านดังความว่า “บุคคลควรศึกษาศิลปะทั้งหลายที่ควรศึกษา คนทั้งหลายที่พอใจในศิลปะเหล่านั้นยังมีอยู่ เพราะหาหญิงสาวบ้านนอกก็ยังทำพระราชินีให้พอพระทัยด้วยความเอียงอายของเธอ”^{๑๐}

คำสอนเหล่านี้ ล้วนแต่แสดงถึงความสำคัญของศิลปวิทยา ไม่ว่าจะเป็นศิลปะของชาวบ้านหรือศิลปะของพระสงฆ์ ศิลปะจึงมีความสำคัญมากในฐานะเป็นเครื่องมือสำหรับการเลี้ยงชีพของมนุษย์

^๙ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๐๗/๔๔

^{๑๐} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๐๘/๔๔.

๓) ศิลปะในฐานะอุดมมงคลของชีวิต

ในมงคลสูตร ว่าด้วยชีวิตอันเป็นอุดมมงคลหรือเป้าหมายสูงสุดของชีวิต มนุษย์ต้องเป็นผู้มีศิลปะ ชีวิตจึงจะสูงส่ง ดังความว่า “ความเป็นพหุสูต ความเป็นผู้มีศิลปะ วินัยที่ศึกษามาดี วาจาสุภาวิต นี้เป็นมงคลอันสูงสุด”^{๑๑} ความเป็นผู้มีศิลปะที่จัดเป็นมงคลสูงสุดของชีวิตนั้น สำหรับคฤหัสถ์ ได้แก่ กิจกรรมมีงานของช่างมณี ช่างทอง เป็นต้น เพราะไม่ได้ทำร้ายชีวิตสัตว์อื่น และกิจกรรมที่เว้นจากอกุศล จัดเป็นศิลปะชั้นสูงสุดของชีวิต ส่วนศิลปะของบรรพชิต ได้แก่ กิจกรรมบรรพชิตตามพระวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตไว้ ซึ่งเป็นการศึกษาในระบบไตรสิกขา

ความเป็นผู้มีศิลปะในระบบการศึกษาของอินเดียสมัยนั้น พระพุทธเจ้าทรงยอมรับว่ามีประโยชน์อยู่บ้างในด้านการเลี้ยงชีพสำหรับคฤหัสถ์ แต่เมื่อเปรียบเทียบกับการศึกษาไตรสิกขา การศึกษาศิลปะทั่วไปนั้นก็จัดเป็นการศึกษาในระดับที่ต่ำกว่า เพราะการศึกษาไตรสิกขานั้น จัดเป็นสิกขานุตริยะ คือ การศึกษาในระดับสูง ดังที่ตรัสว่า “บุคคลบางคนในโลกนี้ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับช่างบ้าง ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับม้าบ้าง ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับรถบ้าง ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับธนูบ้าง ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับดาบบ้าง ศึกษาศิลปะชั้นสูงชั้นต่ำบ้าง หรือศึกษาศิลปะจากสมณะหรือพรหมณ์ผู้เห็นผิดปฏิบัติผิดบ้าง ภิกษุทั้งหลาย การศึกษานั้นมีอยู่ เราไม่กล่าวว่าไม่มี แต่ว่าการศึกษานี้ยังเป็นการศึกษาที่เลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของ ปุถุชนไม่ใช่อริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อดับ ไม่เป็นไปเพื่อสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อรู้ยิ่ง ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน ส่วนบุคคลใดมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ศึกษา อธิศีลบ้าง ศึกษาอธิจิตบ้าง ศึกษาอธิปัญญาบ้าง ในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ การศึกษานี้ของบุคคลนั้นเป็นการศึกษาที่ยอดเยียมกว่าการศึกษาทั้งหลาย...”^{๑๒}

จากพระพุทธดำรัสนี้จะเห็นได้ว่า พระองค์ทรงยอมรับว่า การศึกษาศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพนั้น มีความจำเป็นสำหรับคฤหัสถ์ บางกรณีก็ทรงอนุญาตให้ภิกษุทำได้ เช่น การโบกฉาบปูน การสร้างกุฏิ แต่เป็นศิลปะที่ต่ำกว่าไตรสิกขา ซึ่งเป็นศิลปะระดับมงคลสูงสุดของชีวิต

ดังนั้น ศิลปะทั้งชั้นต่ำและชั้นสูงต่างก็มีความจำเป็นสำหรับเพศภาวะของผู้ศึกษาและผู้ใช้ศิลปะ ศิลปะจึงมีความสำคัญในฐานะหน้าที่ของมนุษย์ ในฐานะเครื่องมือเลี้ยงชีพ และศิลปะบางอย่างก็เป็นมงคลสูงสุดของชีวิต

^{๑๑} พุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๕/๗.

^{๑๒} อจ.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๓๐/๔๗๔.

จากความสำคัญของศิลปะดังกล่าว พระสงฆ์จึงมีความจำเป็นที่จะต้องเกี่ยวข้องกับศิลปะนั้น ในฐานะครูอาจารย์บ้าง ในฐานะความรับผิดชอบอันเนื่องด้วยพระวินัยบ้าง เพราะศิลปะนั้นมีทั้งศิลปะของคฤหัสถ์และศิลปะของพระสงฆ์ ศิลปะบางอย่างนอกจากจะเป็นศิลปะของคฤหัสถ์แล้ว พระสงฆ์ก็จำเป็นต้องใช้ศิลปะนั้นด้วยเช่นกัน ตัวอย่างเช่น การเขียนลวดลายในโบสถ์วิหาร การออกแบบสถาปัตยกรรมพุทธศิลป์ (อำนวยการสร้างวิหาร) จึงอาจมีความสงสัยว่า การเรียนศิลปะของพระสงฆ์ โดยเฉพาะจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรมเป็นไตร่จ্ঞานวิชาหรือไม่อย่างไร?

การเรียนศิลปะของพระสงฆ์เป็นไตร่จ্ঞานวิชาหรือไม่

การเรียนศิลปะของพระสงฆ์จะจัดเป็นไตร่จ্ঞานวิชาหรือไม่ อาจพิจารณาจากวัตถุประสงค์ของศิลปะว่าเป็นศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพหรือศิลปะเพื่อการป้องกันภัย กล่าวคือ ถ้าเป็นการเรียนศิลปะเพื่อใช้ประกอบการเลี้ยงชีพเป็นไตร่จ্ঞานวิชา ถ้าเป็นการเรียนศิลปะเพื่อป้องกันภัยและเป็นประโยชน์ตามพระวินัยบัญญัติไม่จัดเป็นไตร่จ্ঞานวิชา

คำว่า ไตร่จ্ঞานวิชา พระพุทธเจ้าทรงอธิบายไว้ในสิกขาบทวิภังค์ (คำอธิบายรายละเอียดบทบัญญัติทางพระวินัย) ว่าหมายถึง ศิลปวิทยาการนอกพระพุทธศาสนาชนิดใดชนิดหนึ่ง ซึ่งไม่ก่อปรด้วยประโยชน์^{๑๓} ศิลปะประเภทนี้คือ ศิลปวิทยาการที่ใช้ทำลายผู้อื่น เช่น ศิลปะเนืองด้วยช้าง ม้า รถ ธนู และดาบ กับมนต์อาถรรพณ์ มนต์ฝังหุ่น มนต์ทำให้มีอำนาจ มนต์ทำให้ผอมแห้งและวิชาประกอบยาพิษ (black magic) เป็นต้น

พระสงฆ์จำนวนมากเคยใช้ศิลปะในการเลี้ยงชีพมาก่อน การใช้ศิลปะในการเลี้ยงชีพถือว่ามิใช่หน้าที่ของพระสงฆ์ เพราะผู้ใช้ศิลปะในการเลี้ยงชีพก็คือ “ศิลปิน” ดังที่พระพุทธเจ้าทรงสอนว่าเสฏฐมาณพว่า “วาเสฏฐะ เเธจจรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามเลี้ยงชีพด้วยศิลปะหลายอย่าง ผู้นั้นเรียกว่า ช่างศิลปะ (ศิลปิน-ศิลปิน) ไม่เรียกว่า พรหมณ์”^{๑๔} พระพุทธพจน์นี้แสดงว่าศิลปะเป็นเรื่องของศิลปินหรือผู้ใช้ศิลปะเลี้ยงชีพ ไม่ใช่พรหมณ์หรือพระสงฆ์ พระสงฆ์จึงไม่สามารถใช้ศิลปะเลี้ยงชีพได้ แม้เพียงการระลึกถึงศิลปะเพื่อเลี้ยงชีพก็ถือว่าเป็นการเปิดเผยความท้อแท้ในเพศพระสงฆ์^{๑๕} พระสงฆ์บางรูป หากเคยเป็นช่างตัดผมมาก่อน ไม่ทรงอนุญาตให้มีมีดโกนผมไว้ในครอบครอง รูปใดมีต้องอาบัติทุกกฏ ถ้าต้องการปลงผมควรยืมจากภิกษุรูปอื่นที่ไม่เคยเป็นช่างตัดผม ดังที่ท่านกล่าวว่า

^{๑๓} วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๑๐๑๕/๒๖๐.

^{๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๗/๕๗๖.

^{๑๕} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๗/๓๖.

“ภิกษุผู้เคยเป็นช่างโกนผม ไม่ควรเก็บรักษามีดโกนไว้เลย แต่จะปลงผมด้วยมีดโกนเป็นของผู้อื่น ควรอยู่ ถ้าจะถือเอาค่าจ้างปลงไม่ควร ภิกษุใดไม่เคยเป็นช่างโกนผม แม้ภิกษุนั้นจะรักษามีดโกนไว้ ย่อมควร ถึงแม้จะถือเอามีดโกนเล่มนั้นหรือเล่มอื่นปลงผม ก็ควร ท่านแนะนำให้ใช้มหาปเทศ ๔ ในการ ตัดสิน”^{๑๖} ดังนั้น พระสงฆ์จึงเรียนศิลปะเพื่อประกอบการเลี้ยงชีพไม่ได้ การเรียนศิลปะเพื่อเลี้ยงชีพ หรือเรียนศิลปะที่ไม่มีประโยชน์จัดเป็นการเรียนตริจฉานวิชา

ส่วนการเรียนศิลปะที่เป็นประโยชน์ท่านไม่จัดเป็นตริจฉานวิชา ศิลปะที่เป็นประโยชน์ ได้แก่ ศิลปะสำหรับป้องกันตัว เช่น การสวดพระปริตรป้องกันพญายักษ์ การสวดพระปริตรป้องกันพวคนาค หรือภู (white magic) จัดเป็นศิลปะที่พระสงฆ์ควรเรียน การเรียนเย็บผ้าจีวร ถ้าพระสงฆ์ไม่เรียนถือว่าเป็นผู้ไม่มีความสามารถที่จะรับผ้ากฐินได้ จึงจัดเป็นศิลปะที่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นตริจฉานวิชา

เนื่องจากศิลปะมีหลากหลายเป็นการยากที่จะระบุว่าศิลปะใดเป็นตริจฉานวิชาหรือไม่เป็นตริจฉานวิชา แต่สามารถพิจารณาได้โดยอาศัยหลักมหาปเทศ ๔ คือ “(๑) ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเราไม่ได้ห้ามไว้ว่า “สิ่งนี้ไม่ควร” ถ้าสิ่งนั้นอนุโลมเข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควร (๒) ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเราไม่ได้ห้ามไว้ว่า “สิ่งนี้ไม่ควร” ถ้าสิ่งนั้นอนุโลมเข้ากับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควร (๓) ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเราไม่ได้อนุญาตไว้ว่า “สิ่งนี้ควร” ถ้าสิ่งนั้นอนุโลมเข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควร (๔) ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเราไม่ได้อนุญาตไว้ว่า “สิ่งนี้ควร” ถ้าสิ่งนั้น อนุโลมเข้ากับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควร”^{๑๗}

เมื่อพิจารณาโดยใช้หลักมหาปเทศ ๔ พบว่า การใช้ศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพถือเป็นข้อห้ามทางพระวินัย แต่การใช้ศิลปะเดียวกันนั้นเพื่อการป้องกันตน กลับเป็นข้ออนุญาตให้เรียนและให้ใช้ศิลปะ เช่นนั้นได้ เช่น การคูนกษัตริหรือฤกษ์ยาม เป็นตริจฉานวิชาเมื่อใช้เลี้ยงชีพ และจัดเป็นตริจฉานกถาตามหลักกถาวัตถุ ๑๐ แต่เป็นข้ออนุญาตเพื่อป้องกันชีวิตของพระสงฆ์ที่อยู่ในป่า ดังปรากฏในอารัญญิก-วัตตกถาว่า ภิกษุทั้งหลายอยู่ในป่าถูกพวกโจรถามนักษัตร (ฤกษ์ยาม) ภิกษุเหล่านั้นตอบไม่ได้จึงถูกโจรทำร้าย ต่อมา พระองค์ทรงอนุญาตให้เรียนวิชาคูนกษัตริหรือฤกษ์ยาม เพื่อป้องกันตัวเองความว่า “ภิกษุทั้งหลาย...พึงเรียนรู้เรื่องนักษัตรทุกประเภทหรือเรียนบางส่วน”^{๑๘}

^{๑๖} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒/๑๘๙.

^{๑๗} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๐๕/๑๓๙.

^{๑๘} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๖๘/๒๓๗.

ศิลปะวิชาการเขียน (เลขะ) จัดเป็นศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพ แต่กลับเป็นศิลปะที่สำคัญยิ่งของภิกษุณี เพราะภิกษุณีมีสถานภาพเป็นสตรี สตรีอินเดียในสมัยพุทธกาลแทบไม่มีโอกาสเรียนหนังสือ เมื่อเข้ามาบวชแล้ว ในเวลาฟังธรรม มีภิกษุณีจำนวนมากไม่สามารถเข้าใจธรรมได้โดยง่าย เพราะขาดพื้นฐานการศึกษาที่ดี ภิกษุณีเหล่านั้นต้องใช้วิธีเรียนธรรมด้วยการเขียนเป็นหลัก ดังปรากฏความว่า “ภิกษุณีต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติ คือ (๑) ภิกษุณีเรียนวิชาเขียนหนังสือ (๒) ภิกษุณีเรียนท่องจำ”^{๑๙} ศิลปะการเขียนหนังสือโดยเฉพาะหนังสือธรรมจึงเป็นศิลปะที่จำเป็นต่อการเล่าเรียนธรรมของภิกษุณีในสมัยพุทธกาล ดังนั้น การเรียนเขียนหนังสือ (รวมทั้งการเขียนลวดลายจิตรกรรมฝาผนังในงานนวกกรรม) การเรียนวิชาท่องจำ การเรียนวิชาป้องกันเพื่อประสงค์คุ้มครองตัว หรือเรียนพระปริตรจึงไม่เป็นอาบัติ แม้พระพุทธศาสนาจะไม่นิยมการสวดอ้อนวอน แต่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุณีสวดพระปริตรเพื่อป้องกันภูติผีปีศาจหรือสัตว์ร้ายได้

คำสอนเหล่านี้แสดงว่า พระองค์ทรงเข้าใจศิลปะเป็นอย่างดี จึงทรงกำหนดให้พระสงฆ์เรียนศิลปะบางอย่างได้เพื่อป้องกันตน ส่วนคฤหัสถ์ไม่มีข้อห้ามเกี่ยวกับศิลปะเลย มีแต่คำสอนสนับสนุนให้มารดาบิดาครูอาจารย์สอนศิลปะเพื่อใช้สำหรับเลี้ยงชีพ แม้ในการเผยแผ่ธรรม พระองค์ก็ทรงเลือกใช้ศิลปะที่เคยศึกษามาใช้สอนตามความเหมาะสมแก่บุคคล โอกาส และสถานที่ เช่น กรณีพระวงศ์สละบวชเพื่อต้องการเรียนศิลปะสำหรับใช้ประกอบอาชีพ ทรงโปรดพระวงศ์สะด้วยเทศนาอุปมาด้วยพิน ๓ สาย ซึ่งเป็นเรื่องศิลปะที่พระวงศ์สะเชี่ยวชาญ การเรียนศิลปะใดๆ ก็ตาม ถ้าเป็นการเรียนศิลปะเพื่อเลี้ยงชีพไม่ควรและจัดเป็นติรัจฉานวิชาสำหรับพระสงฆ์ แต่ทรงสนับสนุนการเรียนศิลปะที่เป็นประโยชน์สำหรับคฤหัสถ์ ซึ่งพระองค์ก็ทรงศึกษาเล่าเรียนเช่นกันในขณะที่เป็นพระราชกุมาร

ดังนั้น จึงได้ข้อสรุปว่า การเรียนศิลปะของพระสงฆ์ ถ้าเป็นการเรียนเพื่อใช้เป็นเครื่องมือเลี้ยงชีพจัดเป็นติรัจฉานวิชา ถ้าเป็นการเรียนเพื่อป้องกันตัวไม่จัดเป็นติรัจฉานวิชา การเรียนศิลปะบางอย่าง เช่น การเรียนวิชาคุณกษัตริย์ ถูกข่มขามจะเป็นติรัจฉานวิชาหรือไม่ขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการใช้ศิลปะนั้น คือ เรียนเพื่อทำนายทายทักหวังลาภสักการะเลี้ยงชีพจัดเป็นติรัจฉานวิชา เรียนเพื่อป้องกันภัยไม่จัดเป็นติรัจฉานวิชา

ในบรรดาศิลปะเหล่านั้น ศิลปะการช่างบางอย่าง เป็นศิลปะที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสงฆ์ทำได้ สั่งสอนหรือบอกแก่คฤหัสถ์ได้ จึงปรากฏว่า พระสงฆ์เป็นผู้สร้างสรรค์ศิลปะขึ้นในพระพุทธศาสนา

^{๑๙} วิ.ภิกษุณี. (ไทย) ๓/๑๐๑๖/๒๖๐.

เมื่อศิลปะเหล่านั้นได้วิวัฒนาการจนก่อเกิดเป็นพุทธศิลป์ขึ้นย่อมสะท้อนถึงปรัชญาธรรมทางวัตถุและความงามของพุทธศิลป์อย่างประเมินค่ามิได้

พระสงฆ์กับการสร้างสรรค์ศิลปะ

เนื่องจากพระสงฆ์จะต้องทำหน้าที่ในฐานะเป็นครูผู้นำด้านจิตวิญญาณ (spiritual guide) แก่สังคม หน้าที่สำคัญของครูมี ๓ ประการ คือ เป็นผู้ให้ศิลปะ (ศิลปทายโก) คือ ศิลปะในการเลี้ยงชีพ ชี้นำจริยะ คือสร้างจรรยาบรรณในวิชาชีพ และนำออกจากวัฏฏทุกข์ คือ ศิลปะการใช้ชีวิตขั้นสูงตามหลัก ชีวิตอันเป็นมงคลสูงสุด กล่าวเฉพาะหน้าที่ในการสร้างสรรค์ศิลปะของพระสงฆ์ซึ่งปรากฏในพระวินัยปิฎก พบว่า มีการสร้างสรรค์ศิลปะทั้งด้านงานจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม ซึ่งในบางกรณี พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ทำหน้าที่สร้างและสั่งสอนศิลปะด้วยพระองค์เอง บางกรณีทรงสนับสนุนให้พระสงฆ์เป็นผู้ทำหน้าที่หรืออำนวยความสะดวกทำหน้าที่ทางศิลปะ ศิลปะส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับการก่อสร้างวัดวาอารามโบสถ์วิหารของพระพุทธศาสนา มีกรณีตัวอย่างการสร้างสรรค์งานศิลปะดังนี้

๑) การสร้างสรรค์งานจิตรกรรม

การสร้างสรรค์งานจิตรกรรมในพระพุทธศาสนายุคแรก พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการใช้สีพื้นเท่านั้น ดังมีเรื่องเป็นต้นเหตุว่า สมัยนั้น ที่อยู่อาศัยของพวกเดียริยมีสีขาว แต่พื้นทำเป็นสีดำ ทำฝาเป็นสีเหลือง คนทั้งหลายประสงค์จะดูที่อยู่อาศัยนั้นจึงเดินทางไป ภิคุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ จึงรับสั่งว่า “ภิคุทั้งหลาย เราอนุญาตสีขาว สีดำ สีเหลืองในวิหาร”^{๒๐} จากนั้น งานจิตรกรรมในพระวิหารได้เริ่มมีพัฒนาการขึ้นเรื่อยๆ โดยเริ่มจากการผสมสี คือ ฝาผนังเนื้อหยาบ สีขาวไม่เกาะติด พระองค์รับสั่งให้ใส่ดินปนแกลบแล้วใช้เกรียงฉาบให้เรียบ ให้สีขาวเกาะติด สีขาวก็ยังไม่ติดสนิท ทรงอนุญาตให้ใส่ดินละเอียดแล้วใช้เกรียงฉาบให้สีขาวเกาะติด สีขาวก็ยังไม่ติดสนิท จึงทรงอนุญาตให้ใช้ขี้เถ้า ใ้แป้งเปียก สีขาวจึงติดสนิท ส่วนสีเหลือง ทรงอนุญาตให้ใช้ดินปนแกลบ ดินปนรำ แป้งเมล็ดพันธุ์ผักกาด ขี้ผึ้งเหลว ถ้าแป้งหนาเกินไปให้ใช้ผ้าเช็ดออก การใช้สีเหลืองจึงพัฒนาขึ้นตามลำดับ สีดำนั้นถ้าพื้นหยาบก็ไม่ติด ทรงอนุญาตให้ใช้ดินปนแกลบ ดินขุยใส่เดือน แต่สีดำไม่ติด จึงทรงอนุญาตขี้เถ้า น้ำฝาด จนสีดำติดสนิทดี พระพุทธเจ้าจึงทรงเป็นศิลปินผู้พัฒนาสีน้ำมัน(ขี้เถ้า) เป็นคนแรกในโลกที่มีหลักฐานบันทึกไว้อย่างชัดเจน

^{๒๐} วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๕๘/๑๐๐.

การสร้างจิตรกรรมของพระสงฆ์เกิดขึ้นจากการเรียกร้องของคฤหัสถ์ สืบเนื่องจากวัดเดียรฉัตรมีจิตรกรรมมาก ประชาชนเลื่อมใสและเข้าไปเยี่ยมชมจำนวนมาก อุบาสกอุบาสิกาต่างเห็นว่า วัดก็ควรมีจิตรกรรมเช่นเดียวกัน และเมื่อได้รับพุทธานุญาต จิตรกรรมจึงเกิดขึ้นในพระพุทธรูป ต่อมาพวกภิกษุฉัพพัคคีย์ให้ช่างเขียนภาพจิตรกรรมเป็นภาพสตรีภาพบุรุษไว้ในวิหาร คนทั้งหลายเดินเที่ยวชมเห็นภาพนั้นจึงตำหนิว่าเหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคนาม ครั้นพระพุทธเจ้าทรงทราบจึงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงให้ช่างเขียนภาพจิตรกรรม คือ ภาพสตรี ภาพบุรุษ รูปใดให้เขียน ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตภาพลวดลายดอกไม้ ภาพลวดลายเถาวัลย์ ภาพลวดลายพื้นมังกร ภาพลวดลายดอกจอก”^{๒๑} จึงเป็นอันได้ข้อสรุปว่า พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตจิตรกรรมฝาผนังเป็นภาพลวดลายดอกไม้ต่างๆ เป็นต้น แต่ไม่ทรงอนุญาตภาพสตรีหรือภาพบุรุษ

อย่างไรก็ตาม ในกรณีภิกษุณีไปดูหอจิตรกรรม ทรงมีพระบัญญัติห้ามไว้ว่า “ภิกษุณีใดไปดูโรงละครหลวง หอจิตรกรรม สวนสาธารณะ อุทยานหรือสระโบกขรณี ต้องอาบัติปาจิตตีย์”^{๒๒} โดยมีสาเหตุเกิดจากการที่พวกภิกษุณีฉัพพัคคีย์ไปดูหอจิตรกรรมในพระราชอุทยานของพระเจ้าปเสนทิโกศล ซึ่งกำลังมีการแสดงภาพจิตรกรรม ณ หอจิตรกรรม ประชาชนที่ไปดูหอจิตรกรรมเห็นพวกภิกษุณีฉัพพัคคีย์ไปในงานที่คนพลุกพล่านจึงตำหนิ เป็นเหตุให้มีพระบัญญัติดังกล่าว แต่ก็มีข้อยกเว้นไม่เป็นอาบัติ คือ ภิกษุณียืนอยู่ที่สวนสาธารณะมองเห็นจิตรกรรมพอดี ภิกษุณีเดินไปเดินมาแล้วมองเห็น ภิกษุณีสั่งรถเดินไปเห็น ภิกษุณีผู้มีจรรยาเป็น ภิกษุณีวิกลจริต ภิกษุณีต้นบัญญัติ

๒) การสร้างสรรค์งานประติมากรรม

การสร้างสรรค์งานประติมากรรมปรากฏหลักฐานในพระวินัยปิฎกเพียงเล็กน้อยเท่านั้น คือ การกล่าวถึงรูปที่ทำด้วยจิตรกรรมชื่อว่าเลปจิตระ เลปจิตระอาจเป็นได้ทั้งรูปปั้นหรือภาพเขียน รวมทั้งตุ๊กตา (ทารุณีตลิกา)^{๒๓} ซึ่งได้เป็นส่วนหนึ่งของงานประติมากรรมในวิหาร หรือเจดีย์ต่างๆ ในสมัยนั้น

๓) การสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรม

การสร้างงานสถาปัตยกรรมในยุคแรกของพระพุทธศาสนา เกิดจากความจำเป็นในการสร้างและการดูแลปฏิสังขรณ์วัดวาอารามโบสถ์วิหารที่ผู้มีจิตศรัทธาสรางไว้ ในระยะแรก พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้อำนวยการสร้างด้วยพระองค์เอง ต่อมาทรงอนุญาตให้สมมติภิกษุบางรูปเป็นผู้อำนวยการสร้าง

^{๒๑} วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๔๙/๑๐๒.

^{๒๒} วิ.ภิกษุณี. (ไทย) ๓/๙๗๘/๒๓๙.

^{๒๓} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๗๑/๕๙.

เช่น ในพระวินัยปิฎกปรากฏความว่า วิหารมีพื้นที่ต่ำ น้ำท่วม พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ถมพื้นให้สูง ดินที่ถมพังทะลาย จึงให้ก่อคั่นกันดินที่ถม ๓ ชนิด คือ คั่นที่ทำด้วยอิฐ คั่นที่ทำด้วยศิลา คั่นที่ทำด้วยไม้ ภิคุหฺซึ่งหลายชั้นลงลำบาก ทรงอนุญาตบันได ๓ ชนิด คือ บันไดอิฐ บันไดศิลา บันไดไม้ เมื่อภิคุหฺซึ่งหลายชั้นลงพลัดตกลงมา ทรงอนุญาตราวสำหรับยึด วิหารมีพื้นเป็นลานโล่ง ทรงอนุญาตผ้ามา่าน เมื่อมีคนมองเห็น ทรงให้กั้นฝาครึ่งหนึ่งมิให้มองดูกัน ต่อมาทรงอนุญาตห้องภายใน ๓ ชนิด คือ ห้องแบบเสลียง (สิวิกาศัพพะ) ห้องแบบอุโมงค์ (นาฬิกาศัพพะ) ห้องแบบเรือนโล้น (หัมมียศัพพะ) ต่อมาเมื่อพัฒนาการด้านสถาปัตยกรรมมากขึ้น ได้แก่ เิงผาวิหาร กรอบเชิงฝากันมิให้ฟ้าชำรุด แผงกันสาด ฝาทำด้วยดินปนเถ้ากับมูลโค หลังคามุงหญ้า เมื่อมีงูตกลงที่วิหาร ทรงอนุญาตเพดานกันงูบนหลังคาวิหาร

นอกจากนี้ ทรงอนุญาตหอนัน (อุปัฏฐานศาลา) ให้เอาดินโบกฉาบทั้งภายในภายนอก ทำให้มีสีขาว ให้มีสีดำ ให้มีสีเขียวไม้ เขียนลวดลายดอกไม้ เขียนลวดลายเถาวัลย์ จักเป็นพื้นมังกร เขียนลวดลายดอกจอก ราวจีวร สายระเดียง^{๒๔} ทรงอนุญาตรั้ววิหาร ๓ ชนิด คือ รั้วอิฐ รั้วศิลา รั้วไม้ พร้อมทั้งบานประตู กรอบเข็ดหน้า รุครกที่รับเดือยประตู ห่วงข้างบน สายยู ไม้หัวลิง ลิ่ม กลอน ช่องดาล ช่องสำหรับซัก เชือกสำหรับซัก บริเวณวิหารเป็นโคลนตม ทรงอนุญาตให้โรยกรวดแร่ ให้ปูศิลาเรียบ ท่อระบายน้ำป้องกันน้ำขัง อาราม(บริเวณวัด)ไม่มีรั้วล้อม แปะบ้าง ปศุสัตว์บ้างทำสิ่งที่ปลุกไว้เสียหาย ทรงอนุญาตรั้ว ๓ ชนิด คือ รั้วไม้ไผ่ รั้วหนาม และคูนน้ำ ทรงอนุญาตซุ้มประตู ไม้คร่าว บานประตูคู่ เสากระเนียด และกลอนเหล็ก ที่ซุ้มประตูนั้น รั้วสั่งให้เอาดินโบกฉาบทั้งภายในภายนอก ทำให้มีสีขาว ให้มีสีดำ ให้มีสีเขียวไม้ เขียนลวดลายดอกไม้ เขียนลวดลายเถาวัลย์ จักเป็นพื้นมังกร เขียนลวดลายดอกจอก ทำให้ประตูวัดสวยงามด้วยงานจิตรกรรม

ครั้งหนึ่ง พระเจ้าพิมพิสารทรงประสงค์จะสร้างปราสาทสีขาวถวายแก่สงฆ์ พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตเครื่องมุงปราสาทไว้ ๕ ชนิด คือ กระเบื้อง ศิลา ปูนขาว หญ้า ใบไม้ ในงานก่อสร้าง

การสร้างสรรค์งานด้านสถาปัตยกรรมนี้ บางกรณีพระพุทธเจ้าทรงทำด้วยพระองค์เอง บางกรณี ภิคุหฺที่เคยศึกษาศิลปะมาก่อนบวชได้ช่วยทำ เพราะเป็นหน้าที่ที่พระสงฆ์จะต้องรักษาเสนาสนะตามที่ทรงบัญญัติไว้ในเสนาสนขันธกะ (พระสงฆ์ผู้ไม่ปฏิสังขรณ์เสนาสนะที่ชำรุดทรุดโทรมต้องอาบัติทุกกฏ พระสงฆ์มีหน้าที่ต้องเอาใจใส่ดูแลปฏิสังขรณ์เสนาสนะ ๕ ประการ คือ วิหาร เรือนมุงแถบเดียว ปราสาท

^{๒๔} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๑/๑๐๖.

เรือนโถง ถ้ำ) เนื่องจากศิลปะโดยมากก็เป็นส่วนหนึ่งของเสนาสนะ เช่น จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถ หากเกิดการชำรุดทรุดโทรมพระสงฆ์ก็ควรให้ซ่อมแซมเพื่อให้เกิดความศรัทธาเลื่อมใสแก่ผู้พบเห็น

การดูแลเสนาสนะนี้ กล่าวโดยใจความสำคัญ ก็คือการรู้จักอนุรักษ์ศิลปะวัฒนธรรมในวัดให้ผู้พบเห็นเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา โดยธรรมเนียมปฏิบัติ พระสงฆ์สามารถขอให้สร้างศิลปะที่ทรงอนุญาตได้ทุกอย่างไม่ให้มีแนวทางการอนุรักษ์ศิลปะตามที่ท่านอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ดังความว่า

“ถ้าภิกษุประสงค์จะให้สร้างปราสาท ฟังไปยังบ้านแห่งพวกช่างสลักหิน เพื่อต้องการเสา แล้วกล่าวว่า อุบาสก การได้หัตถกรรม ควรอยู่ เมื่อเขาถามว่า ควรทำอะไร ฟังบอกว่า ฟังห้ามเสนาหิน ไปให้ ถ้าพวกเขาห้ามไปถวาย หรือถวายเสนาของตนที่เข็นมาเก็บไว้แล้ว ควรอยู่ แม้ถ้าพวกเขาบอกว่า พวกผมไม่มีเวลาจะทำหัตถกรรม ขอรับ ขอให้ท่านให้คนอื่นขนไปเถิด พวกผมจักให้ค่าจ้างแก่เขาเอง จะใช้ให้คนอื่นขนไปแล้วบอกว่า พวกท่านจงให้ค่าจ้างแก่พวกคนขนหินเถิด ก็ควร โดยอุบายเช่นเดียวกันนี้ การที่ภิกษุจะไปยังสำนักพวกคนผู้ทำการช่างศิลป์นั้นๆ เพื่อประสงค์ทุกๆ สิ่งที่ต้องการ คือ ไปยังสำนักช่างไม้เพื่อต้องการไม้สร้างปราสาท ไปยังสำนักช่างอิฐเพื่อต้องการอิฐ ไปยังสำนักช่างมุงหลังคาเรือน เพื่อต้องการมุงหลังคา ไปยังสำนักช่างเขียนเพื่อต้องการจิตรกรรม แล้วขอหัตถกรรม ก็สมควร และจะรับเอาของแม่ที่ตนได้จากการขอหัตถกรรมก็ดี การเพิ่มให้ค่าจ้างและเบี้ยเลี้ยง โดยการขาดมูลก็ดี สมควรทุกอย่าง ... ถ้าพวกคนงานไม่ปรารถนาจะทำ ก็ยิงจะเอาค่าจ้างและเบี้ยเลี้ยงของเขานอกปียะมีหรือยัญญาบาลเป็นต้น ไม่ควรให้ (ไม่ควรให้เงิน) ควรจะแสวงหาข่าวสารเป็นต้น โดยการภิกษาจารวัตร (บิณฑบาต) แล้วให้ ก็ควร”^{๒๔}

ดังนั้น ถ้าพระสงฆ์ไม่รักษาหรือไม่ปฏิสังขรณ์เสนาสนะต้องอาบัติทุกกฏ ด้วยเหตุจำเป็นดังกล่าว พระสงฆ์จึงเป็นผู้สร้างสรรค์ทั้งจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรมในพุทธศิลป์

พระสงฆ์กับหน้าที่สอนศิลปะการก่อสร้าง (นวกรรม) แก่คฤหัสถ์

นอกจากพระสงฆ์จะต้องทำหน้าที่สร้างสรรค์ศิลปะเองแล้ว พระสงฆ์ยังมีหน้าที่สอนศิลปะการก่อสร้างแก่คฤหัสถ์ เรียกว่า “นวกรรมวิหาร” พระพุทธเจ้าทรงปรับอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้ไม่ช่วยทำการก่อสร้างหรือไม่สอนการก่อสร้าง (กรณีที่มีการก่อสร้างเกิดขึ้นในวัด) ดังปรากฏเรื่องในพระวินัยปิฎกว่า ขณะที่คนทั้งหลายกำลังกระตือรือร้นทำการก่อสร้างวัด พวกเขาคอยอุปัฏฐากภิกษุ

^{๒๔} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓/๔๐๔, มจร.

ทั้งหลายผู้ดำเนินงานก่อสร้างด้วยจิวร บินทบาท เสนาสนะและคิลานปัจฉัยเภสัชบริหารโดยเคารพ ได้มีช่างขุนยากจนเข็ญใจคนหนึ่งต้องการบุญจึงไปช่วยเขาสร้าง ขณะเขาช่วยก่อผนัง ผนังคดแล้วพังลงมาถึง ๓ ครั้ง เพราะเขาไม่มีความรู้ด้านการก่อสร้าง เขาน้อยใจกล่าวโทษพระสงฆ์ว่า ช่วยสอนเฉพาะคนรวยที่อุปฐากตนเท่านั้น ส่วนเขาเป็นคนเข็ญใจ ไม่มีใครอบรมสั่งสอน ไม่มีคนอำนวยความสะดวกให้ เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ พระพุทธเจ้าจึงรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุให้นวกรรมได้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนักทำนวกรรม (สร้างเสนาสนะขึ้นใหม่) ต้องชวนขวายเป็น ‘ทำอย่างไรหนอวิหารจึงจะสำเร็จได้เร็ว’ ต้องปฏิสังขรณ์เสนาสนะ (เก่า) ที่ทรุดโทรม”^{๒๖} ทรงอนุญาตให้สวดญัตติทุติยกรรมวาจา แต่งตั้งภิกษุเป็นผู้อำนวยการก่อสร้าง ถือเป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งของสงฆ์ทีเดียว และการอำนวยความสะดวกสร้างวิหารนั้น พระสงฆ์ไม่ควรช่วยงานก่อสร้างเพียงเล็กน้อยเท่านั้น และต้องไม่สร้างข้ามจนเกินไป เช่น ภิกษุชาวเมืองอาฬวีทำนวกรรมแค่เพียงวางดินก้อนเดียว บางรูปก็อำนวยความสะดวกนานถึง ๒๐-๓๐ ปี กรณีเช่นนี้ พระพุทธเจ้าตรัสตำหนิและได้ทรงวางเกณฑ์การก่อสร้างไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุให้นวกรรมวิหารที่ยังไม่ได้สร้าง หรือที่สร้างค้างไว้ ให้ตรวจดูวิหารเล็กแล้วให้นวกรรม ๕-๖ ปี ให้ตรวจดูงานในเรือนมุงแถบเดียวแล้วให้นวกรรม ๗-๘ ปี ให้ตรวจดูงานในวิหารใหญ่หรือปราสาทแล้วให้นวกรรม ๑๐-๑๒ ปี”^{๒๗} ดังนั้น ไม่ว่าจะเป็นการสร้างเสนาสนะหลังใหม่ เสนาสนะที่เขาสร้างค้างไว้ หรือการปฏิสังขรณ์เสนาสนะเก่า ก็ล้วนเป็นหน้าที่สำคัญของพระสงฆ์ทั้งสิ้น

บทสรุป

ศิลปะ ไม่ว่าจะเป็ศิลปะชั้นต่ำหรือศิลปะชั้นสูง ศิลปะเพื่อการเลี้ยงชีพหรือศิลปะเพื่อการป้องกันชีพ และศิลปะของคฤหัสถ์หรือศิลปะของบรรพชิต ล้วนเป็น “การงานอันบุคคลควรศึกษา” ศิลปะมีความสำคัญต่อมนุษย์ในฐานะเป็นหน้าที่ของมนุษย์ เป็นเครื่องมือเลี้ยงชีพ และเป็นอุดมมงคลของชีวิต บิดามารดามีหน้าที่ต้องสอนศิลปะแก่บุตร ครูอาจารย์หรือสถาบันการศึกษาจำเป็นต้องทำหน้าที่ในการสอนศิลปะ พระสงฆ์ก็มีวัตรปฏิบัติหรือมีหน้าที่ในการสร้างสรรค์งานศิลปะทั้งด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม การเรียนศิลปะของพระสงฆ์ หากมิได้เรียนเพื่อนำไปประกอบอาชีพ แต่เรียนเพื่อประโยชน์ในการทำนุบำรุงวัดวาอารามโบสถ์วิหารก็ไม่จัดเป็นการเรียนติรัจฉานวิชา ถือว่าเป็นการเรียนเพื่อป้องกันความเสื่อมโทรมแห่งถาวรวัตถุของพระพุทธศาสนา จัดเข้าในศิลปะเพื่อการ

^{๒๖} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๘/๑๒๐.

^{๒๗} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๒๓/๑๔๗.

ป้องกันภัย เป็นวัตรปฏิบัติตามพระวินัยบัญญัติของพระสงฆ์ที่จะต้องสร้างสรรค์งานศิลปะทั้งด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม หลังจากพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุทำ “นวกกรรมวิหาร” หรือการก่อสร้าง พระสงฆ์ได้สร้างสรรค์ลวดลายวิจิตรทั้งลวดลายดอกไม้ ลวดลายเถาวัลย์ ลวดลายพืชมังกร ลวดลายดอกจอกในพระวิหารมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล และได้อำนวยความสะดวกก่อสร้างตลอดทั้งการสั่งสอนศิลปะแก่คฤหัสถ์ตามสมควร และได้นำไปเผยแพร่ในที่ต่าง ๆ จนก่อเกิดอารยธรรมพุทธศิลป์ทั่วภูมิภาคเอเชีย

บรรณานุกรม

- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๑-๓๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.
- _____ . พจนานุกรมศัพท์ศิลปกรรม อักษร ก-ฮ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐.
- ศิลป์ พีระศรี, ศ. ประวัติศาสตร์ศิลปะและแบบอย่างศิลป์โดยสังเขป. แปลโดย เขียน ยิ้มศิริ. กรุงเทพมหานคร: กรุงสยามการพิมพ์, ๒๕๑๒.